

MODERN TÜRK ŞİİRİNDE ÖTEKİLEŞTİRME

SOSYOLOJİK, KÜLTÜREL VE İDEOLOJİK
BEN/BİZ VE ÖTEKİ SÖYLEMİ

Sema Noyan

HECE YAYINLARI

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ / 7

GİRİŞ

1. Ben ve Öteki İlişkinin Felsefi ve Psikolojik Temelleri / 11
2. Batı'nın Doğu'yu Ötekileştirme Biçimi: Oryantalizm / 18
3. Yenileşme Dönemi ile Başlayan Yeni Kimlik ve Benlik Algısı / 25
 4. Modern Türk Şiirinde Yeni Kimlik ve Benlik İmajlarının Sunuş Biçimi: Ben/Biz ve Öteki Söylemi / 31

I. BÖLÜM

1. Modern Şiirde Toplumsal, İdeolojik ve Kültürel Farklılıkların Ben/Biz ve Öteki Söylemi / 43
 - 1.1. Zengin-Fakir/İşçi-Patron/Köylü-Şehirli Karşıtlığında Ötekileştirme / 44
 - 1.2. Kültürel Yabancılaşmanın ve Yerli Oryantalizmin Bir Sonucu Olarak Ötekileştirme / 51

II. BÖLÜM

2. Batı'nın Nesne-Öteki'si Olmaya Direnen Doğulu Özne-Ben / 65

III. BÖLÜM

3. Emperyalist Batı'nın Ötekileştirmesine dair Ben/Biz ve Öteki Söylemi / 77
 - 3.1. "Öteki" ve Sömürge Afrika / 105
 - 3.2. Batı'nın Petrol Kaynağı "Öteki": Orta Doğu / 130
 - 3.2.1. Batı'nın ve İsrail'in Kıskaçında: Kutsal Filistin / 136
 - 3.2.2. Batı'nın ve Orta Doğu'nun Kaosa Sürüklediği "Öteki": Beyrut / 152
 - 3.2.3. Batı'nın Medeniyet Vaadiyle Sömürdüğü "Öteki": Irak / 156
 - 3.2.4. SSCB'nin ve 11 Eylül'ün Günah Keçisi "Öteki": Afganistan / 163

IV. BÖLÜM

4. Avrupa'nın Ortasında Bir "Öteki": Bosna Hersek / 173

SONUÇ / 187

KAYNAKÇA / 191

ÖN SÖZ

Türk şiirinde “ben ve öteki” söylemine dair bir çalışma yapılabileceği düşüncesi ilk olarak Ali Aycıl’ın “Bir Japon Nasıl Ölüyor” kitabını okurken aklıma geldi. Şairin, biz-siz söylemiyle dillendirdiği bir şiiri bana Sezai Karakoç’un “Şahdamar” şiirini ve Faruk Nafiz Çamlıbel’in “Sanat” şiirini hatırlattı. Farklı şiir anlayışlarına sahip söz konusu şairlerin benzer kutuplaşmaları yansıtan ben ve öteki söylemlerinden yola çıkarak, modern şiirde ötekileştirmeye dayanan ben/biz ve öteki karşıtlığının bir çalışma konusu olabileceğini düşündüm. Bilindiği üzere edebiyatımızda ben/biz-sen/siz gibi karşıtlık içeren söylemler, genel olarak psikolojik, sosyolojik, kültürel ve ideolojik anlamlarda kullanılmaktadır. Tanzimat dönemiyle başlayan ve Cumhuriyet dönemine ulaşan yeni şiirde Doğu ve Batı medeniyetlerinin karşılaştırılmasının da ben ve öteki söylemiyle ifadesine sıklıkla rastlanılmaktadır. Çalışmanın konusu olan sosyolojik, ideolojik ve kültürel anlamlarda ötekileştirme içeren ben ve öteki söylemlerine yer veren şiirlerden yola çıkarak denilebilir ki; Mehmed Âkif Ersoy’un Müslüman “ben”inin karşısındaki “öteki”, Batı emperyalizmidir; Mehmet Emin Yurdakul’un milliyetçi ve yerli “ben/biz”i, Millî Mücadele döneminde emperyalist Batı’ya karşı ulusal “biz” bilincini temsil eder. Cumhuriyet döneminde inkılaplarla birlikte kendini modern/medenî “ben/biz” olarak konumlandırılanlar, modern/medenî olmayı reddedenleri ötekileştirmişlerdir. I ve II. Dünya Savaşları sonrası emperyalist Batı

tarafından, Müslüman coğrafyalara yönelik saldırı ve işgaller, şairleri öteki/Batı'nın zulmüne karşı "biz" konumunda direniş destek veren şiirler yazmaya yöneltilir.

Çalışmanın amacı, modern şiirde "ben/biz" ve "öteki"ne yönelik imajlar üzerinden tarihî, sosyal ve siyasi şartlara göre şekillenen kimlik, kültür ve medeniyet bilincinin değerlendirilmesidir. Böylelikle toplumdaki değişimlerin, kültür ve medeniyet unsurlarının şiirle yakından ilişkisi de ortaya konulabilecektir. Çalışmada, Cumhuriyet dönemi şiiri esas alındığı için 1923'ten günümüze kadar olan şiir kitapları belirli bir dönem sınırlandırılmasına tabi tutulmadan ulaşılabildiği ölçüde çalışmaya dahil edilmiştir. Çalışma kapsamında sayısı bini geçen şiir kitabı taranmış, amaca uygun olarak şiirler tespit edilmiş, nihayetinde 1923'ten günümüze yayımlanmış tüm şiir kitaplarına ulaşmanın imkânsızlığından dolayı kırk şaire ait doksan şiirle çalışma sınırlandırılmıştır. Bu bağlamda burada bir kısmının adına yer verebileceğimiz şairlerin, Faruk Nafiz Çamlıbel, Nâzım Hikmet, Arif Nihat Asya, Ahmet Kutsi Tecer, Oktay Rıfat, Cemal Süreya, Edip Cansever, Sezai Karakoç, Cahit Zarifoğlu, Erdem Bayazit, Arif Ay, Özkan Mert, Hasan Hüseyin, Metin Eloğlu, Cahit Yeşilyut, Metin Önal Mengüşoğlu, Hüseyin Atlansoy, Nurullah Genç, Cumali Ünalı Hasannebioğlu, Birhan Keskin, Fatih Demirel, Kemal Sayar, Alper Gencer gibi geniş bir yelpazede çalışmaya dahil edildiklerini söylemek mümkündür. Şiirlerin tespitinde, şairlerin ötekileştirmeye dayanan ben/biz-sen/siz ve ben/biz-o/onlar söylemlerine yer vermiş olmaları esas alınmıştır.

Çalışma, giriş, dört bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde dört alt başlık hâlinde sırasıyla ben ve öteki söyleminin psikolojik ve felsefi temelleri hakkında derleyici nitelikte bilgilere yer verilir. İkinci alt bölümde, Batı-Doğu ilişkisi ve oryantizmin çerçevesi çizilerek ötekileştirme biçimleri tanımlanır. Üçüncü alt bölümde, Yenileşme döneminde şiire yansıyan yeni kimlik ve benlik algısına dair imajlardan söz edilir. Dördüncü alt bölümde, modern şiirde yeni imajların "biz" ve "öteki" kimliğini

nasıl biçimlendirdiğine değinilir. Bölümlerin oluşturulmasında ben ve öteki söylemini içeren şiirlerin konulara göre sınıflandırılması dikkate alınmıştır. Çalışmanın birinci bölümünde şiirde sosyolojik, ideolojik ve kültürel alanlarda ben/biz ve öteki söylemi incelenir. Bu bölümde kültürel yabancılaşmanın, toplumdaki sınıfsal tabakalaşmaların ve yerli oryantalizmin doğurduğu ötekileştirme biçimleri modern şiirler üzerinden değerlendirilir. İkinci bölümde Batı'nın nesneleştiren ve ötekileştiren zihniyetine karşı Doğu'nun "özne-ben" olmaya dönük arayışları ve çözüm önerileri dört farklı şiir üzerinden ele alınır. Üçüncü bölümde emperyalist Batı'nın ötekileştirdiği Afrika, Orta Doğu, Filistin, Irak, Afganistan, Beyrut gibi coğrafyalara yönelik şiirler, "öteki" imajının ortaya koyduğu anlamlar doğrultusunda değerlendirilir. Son olarak dördüncü bölümde, emperyalist işgallerden farklı bir sürece sahip olarak Avrupa'nın ortasında soykırımı maruz kalan ve bir "öteki" hâline getirilen Bosna Hersek'e yönelik şiirlerde "ben ve öteki" algısı ortaya konur.

Bu çalışmada fikirleriyle yol gösteren, desteklerini esirgemen Prof. Dr. Beyhan KANTER'e, Prof. Dr. Secaattin TURAL'a, Doç. Dr. Hale TORUN'a, Doç. Dr. Mehmet GÜNEŞ'e, Doç. Dr. Zhyldyz ISMAİLOVA'ya, Dr. Onur ŞARAPLI'ya ve bazı şiir kitaplarına ulaşmamda yardımcı olan öğrencim Mehmet Önder KARAKAŞ'a şükranlarımı sunarım. Ayrıca Hece Yayınevi sahibi Ömer Faruk ERGEZEN'e ve Hece Yayınevi'nin emeği geçen tüm çalışanlarına teşekkür ederim.

Sema NOYAN
Kasım 2021

GİRİŞ

1. Ben ve Öteki İlişkisinin Felsefi ve Psikolojik Temelleri

İnsanın var oluşuyla başlayan ben¹ ve öteki² ilişkisi, insanın bir değerinin varlığını fark etmesiyle başlar. “Ben”, kendinin bilincine ancak “öteki” aracılığıyla varabilir. Bireyin/ben’in kendini tanımlaması da bir değerinin varlığıyla mümkündür. “Öteki” negatif anlamıyla bizden olmayana, bizden farklı olanı çağırıştırır. Bu karşıtlık, kimliğimizi kavramamızı kolaylaştırır. İbrahim Kalın (2017), her “ben” iddiasının bir “öteki”nin varlığını kapsadığını, her “öteki” vurgusunun da bir “ben” tasavvuru inşasını

¹ “Ben” kelimesi Kubbealtı Lugatı’nda “Bilinç sahibi olan insanı öbür varlıklardan ayıran, kişiliği yapan unsur.” olarak tanımlanır. Ansiklopedik Sözlük’te “Bütün kişisel bilinç işlemlerinin öznesi. İsteyerek yapılan, kendini şartlara uydurma eylemlerinde bilincin baş şartı ve içerikliğinin tümü. Bireyleşmenin gerçekleştiği ergin yaşlarda, bireyi öteki varlıklardan ayıran bilinç niteliği. Ben, kendi bilincin tümünü kapsar, bilincin merkezi olmak eğilimindedir ve kendinin katıldığı bütün işlemleri bir birim içinde derleyip toplamak özelliğindedir.” [Ansiklopedik Sözlük (1967). 1. Cilt, İstanbul: Milliyet Yayın Limited Şirketi, s. 258-9]; Felsefe Sözlüğü’nde; “Akıl sahibi öznenin, bilinçli kişinin, kendisini başkalarından ayırmasına ve kendisini öne sürmesine yarayan güç.” şekillerinde tanımlanır. [Ahmet Cevzici (1996). Felsefe Sözlüğü, Ankara: Ekin., s. 68.]

² “Öteki” kavramı Kubbealtı Lugatı’nda “Bahsedilen veya benzeyen iki nesne yahut kimseden önem veya yer bakımından uzakta olanı. Bahsedilenden, bilinenden başka, öbür, diğer.” sözleriyle açıklanır. Ahmet Cevzici, Felsefe Terimleri Sözlüğü’nde “Öteki” kavramını şöyle açıklar: “1. Konuşan, belli bir durumda bulunan kişiyle aynı nitelikte ya da doğada olduğu düşünülen kişi; 2. Fenomenolojide, kişinin kendi görüntüsünü oluşturur, resmini çizerken söz konusu olan belirleyici etmen. 3. Erkeğin ötekisi kadın veya Batı’nın ötekisi olarak Doğu örneklerinde olduğu gibi, belli bir konum ya da varlığın karşıtı olan, onun tam karşı kutbunda bulunan konum ya da varlık.” [Ahmet Cevzici (1996a). Felsefe Terimleri Sözlüğü, 3. Bs., İstanbul: Paradigma, s. 661.]

zorunlu kıldığını ifade eder (s.13).

Gadamer, Levinas, Gasset ve Buber gibi filozoflar da benzer şekilde ben ve öteki'nin ancak birbirlerinin varlığıyla kendilik bilincine varacaklarını ifade ederler. Gadamer, "ben" in "öteki" ni anladıkça kendini de anlamaya ve tanımaya başladığını ifade eder." (Efil, 2016: 53).

"Ben" in "öteki" ile ilişkisini ahlâkî boyutta ele alan Levinas, "Batı'nın özne merkezli ben anlayışına tepki göstererek bireyin 'ben' olarak keskin duruşuna karşı 'ben'i 'öteki'nde bulmaya çalışır. (...) 'Öteki', 'ben'in hayat bulduğu bir kaynaktır. Zıddı olmadan diğerinin anlamı olmadığı gibi 'öteki' olmadan da 'ben'in anlamı yoktur." (İspir, Erdoğan, 2014: 48).

Levinas'ın düşüncesinde "ben", "öteki"nin sorumluluğunu alan, ihtiyaçlarına, beklentilerine cevap veren, "öteki"ni koruyup gözetken, "ben"i "öteki"nde anlamlandıran ve yeniden oluşturan bir sistem üzerinden varlığını ortaya koyar (İspir, Erdoğan, 2014: 57). Sartre ise yukarıdakilerden farklı olarak "ben"i bilinçten bağımsız, dünyaya ait bir nesne olarak görür ve bilincin "öteki" (Ben-olmayan) ile var olacağını, "ben" in ise "öteki" vasıtasıyla kendini tanıyacağını ifade eder. Dolayısıyla eksik bir varlık olan "ben", kendinde varlık olan "öteki"nin bakışının aracılığıyla kendi benliğinin farkına varır. Ancak "ben", edilgen olarak olmak istediği yerine, olması istenilen şey hâline gelir. Sartre'a göre "öteki", "ben"i nesneleştirir, anlamsızlaştırır ve "ben" in özgürlüğünü kısıtlar (Çelebi, İnal, 2019: 604-606). Görüldüğü üzere Sartre'ın "öteki"si Levinas'ın "öteki"sine göre olumsuz bir anlam içerir. Sezai Karakoç, hakikat medeniyetinin son halkası olan İslâm medeniyetinin insanların, Sartre gibi "başkasını cehennem" olarak görmediğini, başkalarının cennet olması için çalıştığını ifade eder. Karakoç'un İslâm medeniyeti düşüncesine göre insan ancak dirilir (Uçan, 2013: 106).

Gasset, ben ve öteki'nin birlikte bir şey yaparken "biz"e dönüştüğünü ve ilk toplumsal ilişkinin de böyle gerçekleştiğini

ifade eder. Böylece insan, öteki insanlar karşısında görünme ve tanımlanma imkânını elde eder. Toplumların meydana gelmesi de bu şekilde gerçekleşen bireylerarası ilişkilere bağlıdır (İspir, Küçükalkan, 2013: 6). Gasset (2017), ben ve öteki'nin zamanla birbirlerini tanıdıkça "öteki"nin diğerlerinden ayrı tutulacağını, böylece yakınlığın ortaya çıkacağını belirtir. Bu yakınlığın ileri düzeyi ise mahremiyet hâlini alır. Artık "öteki", "ben" in en yakınlarından olur ve "sen" e dönüşür. Gasset'in deyimiyile "sen" öyle nedensizce bir insan değildir, eşsiz, başkalarıyla karıştırılmayan bir insandır." Sonuç olarak "sen" in ya da eşsiz bir bireyin ortaya çıkışı "biz" ilişkisinin açtığı birlikte yaşama ortamında mümkündür (s.110).

Martin Buber (1958), ben ve öteki ilişkisini ben-sen ve ben-o olmak üzere iki varoluş tarzı ile ele alır. Ben-o tarzında ben tarafından algılanan diğer kişi bir nesne-obje olarak kavranır. Dolayısıyla insan, özü ve ruhu ile değil, sadece fiziksel bir beden olarak algılanır. Gerçek ve karşılıklı bir ilişki olmayan ben-o ilişkisi, bir kişiye karşı nesnel bir tavır alışın ve onu dünyanın bir parçası olarak düşünmenin yansımasıdır. Sonuç olarak paylaşımın olmadığı tek taraflı ve araçsal bir ilişkidir (s.3-13). "Ben-o temel kelimesindeki 'ben', bir ego (benlik) olarak görünür ve kendi kendisinin bir özne (tecrübe ve kullanmanın öznesi) olarak bilincine varır." (Buber, 1958: 91). Buber de Gasset gibi ben ve o ilişkisinin duygusal paylaşımın olduğu karşılıklı bir ilişkiye dönüşmesinin "o" nun "sen" e dönüşmesine imkân sağladığını ifade eder. Buber de "ben" in kendi varlığının bilincine böyle bir ben-sen ilişkisi içinde varabileceğini belirtir.

Hegel'in düşüncesinde "ben" ve "öteki" ancak kendi varoluşlarının bilincine vararak var olabilir, yani özbilinç sahibi olabilirler. Özbilinç sayesinde "ben", "ben olmayan" dan kendisini ayırarak var edebilir. "Fakat bilinci, özbilinç hâline getirecek; 'ben' i özne konumuna taşıyacak olan, 'ben olmayan' a bakışı ve onunla kurduğu ilişkidir. Bu ilişkide 'ben' in kendini karşıtı olarak kurduğu 'öteki' nin, kendi varoluşunun bilincinde olan bir diğer bilinç olarak kavranması, 'ben' için hayati önem arz etmektedir." (Koçyiğit, 2017: 137).

Benliğin oluşumunda Lacan'ın "ayna evresi" kuramından da

söz etmek gerekir. Lacan, bir bebeğin kendi varlığını anlamasının annesinin kendisine hayranlıkla bakmasıyla gerçekleşebileceğini ileri sürer. Buna “ayna evresi” denir. Bebek yani özne, hayat boyu annesinin hayran bakışlarının yerine koyacak bir “öteki”ni arar. Çünkü özne ancak “öteki” ile varoluşunu gerçekleştirebilir (Aytekin, Bahadır, 2019: 3).

Zygmunt Bauman, “öteki” kavramını “Dostlar ve düşmanlar vardır. Bir de yabancılar vardır.” sözleriyle yabancı kavramıyla özdeşleştirir (Akt: Onur, 2003: 258). Onur, “öteki” ve “yabancı”nın, var olan düzeni bozma tehlikesini barındıran ve korkuya neden olan kişiler olarak algılandığını, bu nedenle de düşman yerine konulduğunu ifade eder (Onur, 2003: 259). Kearney (2018) ise “öteki”nin yabancı olarak algılanmasını kurban miti üzerinden açıklar. Kearney, birçok kültürde, yabancıları günah keçisi hâline getirmek için kurban mitleri üretildiğinden söz eder. Bu nedenle toplumdaki kötülüklerin yüklendiği yabancıları tecrit ya da kurban etme stratejisi, “biz ve onlar” ayırımına yol açar. Kötülüklerin sorumluları olan yabancılar “biz”le aidiyet bağına izin verilmeyerek ötekileştirilir. Kearney, bu ayırımın ve yabancıların dışlanması için “mutlu bir topluluk yaratmak için ödenmesi gereken bedel” olduğunu ifade eder. Böylece “öteki”, toplumun iyiliği için kurban edilir (s. 41). Freud, “öteki”nin ortaya çıkışını bölünmüş benlik içindeki bastırılmış ötekiliğin ortaya çıkışı olarak yorumlar. Freud, “öteki”nin bu bağlamda korku yaratan “canavarca olanla tekinsiz” şeklinde algılandığını dile getirir (Kearney, 2018: 52). Dolayısıyla yabancı düşmanlığı, bireyin içindeki ötekileştirdiği, yabancılaştırdığı benliğine duyduğu düşmanlığın bir göstergesidir. Ancak kişi, bu yabancılaşmanın farkında olmadığı için dışardaki yabancıları yadsımaktadır (Kearney, 2018: 96). Toni Morrison da benzer şekilde “yabancı”nın “tanıdığımız ama görmezden geldiğimiz benliklerimiz” olduğu için korkuya neden olduğunu ve reddedildiğini ifade eder. Bu nedenle de “ötekinin sahibi olmak, ona hükmetmek, onu yönetmek” bu korkuyla baş etme yöntemi olarak benimsenmektedir (Morrison, 2019: 48).

Dominique Schnapper (2005), “öteki”nin “farklı ve aşağı”

kabul edilmesini Yunan kültürünün dışında kalanlara verilen isimle “barbarlar” a ya da yabancılara bağlar.³ Schnapper, Antik çağlarda; yerli ve yabancı, Yunan ve Barbar, yurttaş olan ve olmayan, özgür insan ve köle, erkek ve kadın gibi pek çok karşıtlığın yer aldığını ve bunların doğal karşılandığını belirtir (s.36). Toni Morrison, “kişinin köleyi yabancı bir türmüş gibi sunma gereksinimi[nin] aslında kendisinin normal olduğunu doğrulamaya yönelik bir çırpınış” olduğunu ifade eder. Morrison’a göre “yabancı olanın hâlimden anlamak tehlikelidir çünkü yabancıya dönüşme ihtimalini içinde taşır. Kişinin ırkı vasıtasıyla elde ettiği statüyü kaybetmesi demek, kabul görmüş ve değer atfedilmiş farklılığını kaybetmesi demektir.” (2019: 41).

Levi Strauss’a göre ben ve öteki bilinci, farklı kültür ve yaşam tarzlarından kaynaklanan farklılıklardan doğmaktadır:

Bu nedenle “kavimler, milletler, din ve medeniyetler arasında ben ve öteki bilinci en keskin biçimde kendisini gösterir ve en çetin çatışmalar o gruplar arasında ortaya çıkar. Batı medeniyeti ile İslâm arasında yüzyıllar süren Haçlı savaşları, öteki bütün etkenler yanında din ve kültür ayrılığı olgusu ile açıklanabilir.” (İnalçık, 1998: 27).

Levinas, “ben” in çıkarıcı varoluşunu, etrafına karşı tahammülsüzlüğünü Batı felsefesinin bireyciliğine bağlar. Bu nedenle aynılık ve birliğin dışında kalan her şeyin görmezden geldiğini, yok sayıldığını, yok edildiğini belirtir. Dolayısıyla insanlar arası ilişkilerde farklılıklar düşmanca karşılanmaktadır (İspir, Erdoğan, 2014: 50).

Birbiriyle kopmaz bir bağa sahip olan ben ve öteki arasındaki ilişki, zaman zaman çatışmaya dönüşebilmekte toplumlar arası

³ Herodot, Doğuların; barbarlar olan İskitler, Mısırlılar, Persler, Medler, Asurlar, Ariler, Amazonlar, Hintliler, Araplar ve Babillerden meydana geldiklerini dile getirir. Ergün Yıldırım (2017). “Herodot Tarihi’nde Doğu’yu Okumak” Ertan Eğribel-Ufuk Özcan, (Ed.) Tarihte Doğu-Batı Çatışması içinde, 2. Bs., İstanbul: Doğu Kitabevi, s.225. Görüldüğü üzere Yunanlılar neredeyse kendilerinden olmayan herkesi ötekileştirmektedir. İbrahim Kalın, “Avrupa’nın farklı dönemlerde öteki olarak adlandırdığı Barbarlar, Persler, Asyalılar, Afrikalılar, Araplar, Müslümanlar, Yahudiler, Osmanlılar, modern dönemde göçmenler, azınlıklar, Hindistanlılar, Pakistanlılar ve diğer gruplar” karşısında kendisini inşa ettiğini ifade eder. İbrahim Kalın. (2017). Ben, Öteki ve Ötesi, 9. Bs., İstanbul: İnsan, s.27.

ilişkilerde, asimilasyon, kölelik, soykırım, zorunlu göç, savaş ve sömürgecilik gibi kötü sonuçlara da yol açabilmektedir. Ben veya öteki'nin birbirini tanıması başlangıçta diyalogla mümkün olabilir. Bir tarafın diğeri üzerinde hâkimiyet kurması ya da özne konumundaki "ben"nin "öteki"ni nesne konumunda görmesi, monologla sonuçlanabilir. Monolog ise ötekileştirmek, kendini merkeze koymak, ötekinin üzerinde baskı kurmak demektir. Önemli olan "ben"nin "öteki"ne, "öteki"nin de "ben"e dönüşmesi ya da dönüştürülmemesi gerekliliğidir (Efil, 2016: 54).

Ötekileştirme ise, ben'in, öteki'ni nesne konumuna indirilmesi, kendi dışında bir tehdit ya da azınlık olarak görmesi olarak özetlenebilir. Ötekileştirme, cinsiyete, etnik, dinî, coğrafi, ekonomik ve ideolojik kimliklere göre gerçekleşebilmektedir (Aytekin, Bahadır, 2019: 5-6). Bu nedenle ötekileştirme, kişinin kendini karşısındakine göre haklı, güçlü, baskın, üstün, ayrıcalıklı ya da iyi görmesine yol açabilmektedir. Dolayısıyla çoğunluğu temsil edenler, kendilerinden farklı olanı ötekileştirebilmekte, dışlayabilmektedir. Göçmenler/mülteciler de zaman zaman benzer konumlara düşmektedirler.

Benzer ötekileştirme Doğu ve Batı arasında da geçerlidir. Ercan Yıldırım'ın ifade ettiği gibi Avrupa için, Batı düşüncesini almamış her unsur aslında ötekidir. "Öteki demek temel iktidarı, fiili aktörü ve sahip olanı tehdit eden demektir." (Yıldırım, 2013: 311). Avrupa "öteki" ya da "barbar" olarak nitelediği ve "Doğu" adı altında topladığı kendinden farklı hatta aşağı gördüğü kavim, toplum ya da ırkları tanımak ve onları kontrol etmek amacıyla Oryantalizm/Şarkiyatçılık adı altında uzun yıllar büyük araştırmalar yaptırmıştır. Dolayısıyla oryantalizm, sömürgeciliğe, köleleştirmeye ve kapitalizme hizmet eden ve Doğu toplumlarına büyük zararlar veren bir kuruma dönüşmüştür.

Ercan Yıldırım, "ötekilik" kavramının her zaman iyi veya kötü kelimeleriyle izah edilemeyeceğini, iktidarların ötekilerle ilgili tasarrufuna göre değişebileceğini vurgular. Örneğin, Batı'nın ötekileştirme biçimi köleleştirmeye dönüktür. İslâm medeniyetinde ise ötekileştirilen kötü muameleye maruz bırakılmaz. Fakat Batı için neredeyse ırk, dil, din, kültür vs gibi her farklılık bir ötekileş-

tirme sebebi olabilir. Bu nedenle İslâm'ın Batı ile mücadele alanları arasında “ötekileştirme, hoşgörü, çok kültürlülük, barış içinde bir arada yaşama gibi kavramlar” da yer almaktadır (Yıldırım, 2013:318-319). İsmail Süphandağı, “iktidar” düşüncesi üzerinden Batılı medeniyet ile İslâm'ı karşılaştırır. Buna göre Batılı medeniyette “iktidar ancak zayıf bir öteki ile kendi varlığını belirgin kılabilirdiği” için sahip olma, güçlü olma ve öteki üzerinde hegemonik bir üstünlük sağlama gibi özellikler dikkat çekmekte iken İslâm'da kulluk bilinci ve sorumluluğunun sadece insana emanet⁴ edilmesi ve her şeyin tek sahibinin Allah olduğu bilinci, elde edilenler üzerinden herhangi bir güç devşirme ve üstünlük elde etme düşüncelerini ortadan kaldırmaktadır (Süphandağı, 2018: 74-75).

Görüldüğü üzere İslâm'da Batı zihniyetiyle benzer bir ötekileştirmeden söz etmek mümkün değildir. Çünkü İslâm'ın Kur'an ve sünnete dayalı tevhit inancı, çokluğun birlikten yani mutlak varlık olan Allah'tan meydana geldiğini savunur. Mevlâna'nın da dillendirdiği gibi “kendini kendinden daha fazla ve büyük bir gerçekliğin parçası olarak gören insan, kendi dışındaki ‘ötekilere’ hasım gözüyle bakmaz. Yahut onlarla kendi arasındaki farkı ve mesafeyi gerginlik ve çatışma unsuru olarak görmez. Bu ‘öteki’; kültürel, dinî, siyasi yahut kozmik öteki olabilir.” (Kalın, 2020: 264). İslâm medeniyetinin prototipi olan bireyin ben-idraki de tevhit inancına dayanmaktadır. İnsanın tabiatla ve insanla ilişkisini belirleyen tevhit inancı dengeli ve uyumlu bir varlık bilincini ortaya koymuştur (Davutoğlu, 2018: 69). Ayrıca Davutoğlu, İslâm medeniyetinin ben-idrakinin iki temel unsurdan dolayı esnek olduğunu, “dışlayıcı ve sert bir nitelik kazanma”diğini vurgular. İlki, “özel bir ırk, kabile ya da sosyal grubun seçilmiş ve üstün olduğu inancına dayanmayan İslâm toplumuna nüfuz edebilmenin kolaylıkla mümkün olması, ikincisi ise farklı inançlara mensup toplulukların özel hukuki statülerle sistem içinde kendi hayat tarzlarını yeniden üretebilme şansı elde etmiş olmalarıdır.” (2018: 45).

⁴ “Biz emaneti göklere, yere ve dağlara arz ettik. Onlar onu yüklenmeye yanaşmadılar, ondan korktular da onu insan yükledi. Kuşkusuz insan, çok zalim, çok cahildir.” (Kur'an-ı Kerim, Ahzab Suresi, 33/72).

“Kendini bilen Rabbini bilir” sözünden yola çıkan İslâm düşüncesinin önde gelen filozoflarından Molla Sadra (Sadreddin Şirazi) ancak Allah’ı bilerek ‘ben’in bilinebileceğini ifade eder. Çünkü İslâm düşüncesinde insan, mutlak varlığın bir parçası olduğunu kavrayarak ‘ben’ bilgisine ulaşabilir. Bu nedenle de varlığın bir parçası olan ben’in yine aynı varlığa ait olan ben-olmayandan ayrılması mümkün değildir. Söz konusu ben-idraki insanı varlığa, varlık ise Allah’a, Allah da yeniden ben’e getirir. Kendine geri dönen ‘ben’ (nefs) varlık mertebelerini aşarak kendini bilen ben’e dönüşür” (Kalın, 2020: 274-277).

Görüldüğü üzere insanlar arası ilişki, “ben”in “öteki” ile ilk karşılaşması ve ilk tepkisi ile doğmaktadır. Toplumların sağlıklı bir işleyişe sahip olması, bireylerin kendi varoluşları kadar “öteki”nin de kendi varoluş bilincini anlamasına imkân vermeli, “öteki”ni diyaloga açık özne konumunda kabul etmelidir.

2. Batı’nın Doğu’yu Ötekileştirme Biçimi: Oryantalizm

Başlangıçta sadece birer coğrafi yön ismi olan “doğu ve batı”⁵ ifadeleri zamanla farklı uygarlıkları tanımlamak için daha sonra-

⁵ Bedri Gencer, doğu ve batı kavramlarının kökenlerini geniş olarak şöyle açıklar: “Dünya, doğu-batı, kuzey-güney olarak dört yöne ayrılmış bilirse de aslında kâinatın merkezi sayılan güneşin doğduğu ve battığı yere göre iki ana yöne ayrılır; doğu-batı (maşrik/mağrib); ‘O, maşrikin da mağribin de Rabbidir; O’ndan başka ilâh yoktur. O halde O’nu vekil edin.’ (Müzzemmil, 73/9) âyetinin ifade ettiği gibi. Nitekim Hipokrat’ın yeryüzü ayrımı da Asya/Avrupa olarak dâialistiktir; güneşin doğduğu yer olarak Asya’yı kürenin tam orta denklemlerine yerleştirir. Etimolojik olarak Asya/Avrupa, güneşin doğduğu ve battığı yer, maşrik-mağrib demektir. (...) Etimolojik olarak Akkad veya Asur dilince ġarûb, erebu veya ereb samsi (ġurûbuş-şems: güneşin batışı) köklerinden gelen Avrupa (Europe) da “mağrib: güneşin battığı yer”, buna karşılık Akkad dilinde güneşin doğuşu mânâsına gelen asu veya vesu’u kelimelerinden türeyen Asya (Asia), “maşrik: güneşin doğduğu yer” mânâsına gelir. Akt.: Bedri Gencer (2019). Gelenekten Modernliğe Osmanlı, İstanbul: Ketebe Yay., s. 208; Ancak Batı’yı temsil eden medeniyetlere teknik alandaki ortak gelişmeler ya da ortak dini inançların etkisiyle Japonya ve Rusya gibi Doğuda kalan ülkeler de girebilmektedir. İbrahim Kalın, *Ben, Öteki ve Ötesi* adlı kitabında, “Batı” (Occident) kelimesinin, 14.yüzyıldan beri Avrupa dillerinde “güneşin battığı yer” anlamında kullanıldığını, modern mânâsını ise 18. yüzyıldan itibaren kazandığını ifade eder. Occident aslında Orta Çağ’da “Asya’nın batısı” anlamına gelmektedir. Batı henüz coğrafi olarak şekillenmediği için merkezde yer alan Asya’ya göre konumunu belirlemektedir. İbrahim Kalın (2017). *Ben, Öteki ve Ötesi*, 9. Bs., İstanbul: İnsan, s. 26.

sında da Hristiyanlık ve İslâm dinlerini kutuplaştırmak amacıyla kullanılır. Tarihin farklı dönemlerinde farklı medeniyetler ve dinler arasındaki çıkar, hâkimiyet ve güç ilişkileri Doğu ve Batı ikilemi/çatışmasına sebep olur. Kılıçbay (2019), coğrafi olarak doğu ve batı yönlerinin hâlâ bulunulan konuma göre belirlenebileceğini, dolayısıyla bugün yön gösterme amacından saparak tamamen Doğu ve Batı⁶ medeniyetlerini temsil etmelerinde iki tarafın da kendilerine verilen rolü benimsemelerinin büyük etkisi olduğunu ifade eder (s. 56-7).

Doğu-Batı ayrımı, moderniteyle birlikte geleneğin kabulü ya da reddine göre şekillenir. Dolayısıyla “Doğu, geleneği; Batı ise gelenek dışılığı temsil etmektedir. Fakat Doğu, yaklaşık üç asırdır Batılılaşma ekseninde dönüşmektedir.” (Öztürk, 2011: 147). Doğu-Batı çatışması, ilk olarak Yunanlar ve Persler arasındaki savaşa dayandırılır. Oğuz Tekin (2017), “Eskiçağ’da Doğu ile Batı arasında cereyan eden savaşlar arasında, M.Ö. 5.yüzyılın ilk yarısında cereyan eden 'Pers-Yunan Savaşları'nın önemli bir yeri” olduğunu belirtir (s.215). Antik Yunan tarihçisi Herodot da Yunan-Pers Savaşını Doğu-Batı çatışmasına dayandırmaktadır. Herodot’a göre Doğu ve Batı arasındaki başlıca farklılık insan hürriyeti ile despotizm arasındadır. “Köleliği kendi düzeninin doğal bir parçası olarak benimseyen Yunan düşünürleri yayılmacılığa izin vermeyen, sınırlayan Doğu’yu ‘insan hürriyetine’ izin vermeyen barbar, despot toplumlar olarak tanıtır.” (Eğribel, 2017: 172).

Bugün de Batı, uygarlık yolunda kendini Yunan kültürüne bağlamaktadır. Baykan Sezer (2017), Yunan’ın üstünlüğünü

⁶ John Hobson, ötekileştirmeye dayanan Doğu ve Batı ayrımı hakkında şunları söyler: “1700 ilâ 1850 yılları arasında Avrupalı zihinler dünyayı Batı ve Doğu (ya da Batı ve Geri Kalanlar) olarak iki kutba ayırırlar. Bu yeni kavrama göre Batı, Doğu’dan üstün görülüyor, eşsiz erdemlerle kutsanmış olarak hayal ediliyordu: akılcıydı, çalışkandı, üretken, fedakâr, tutumlu, liberal demokratik, dürüst, otoriter ve olgun, gelişmiş, becerikli, hareketli, bağımsız, gelişime açık ve dinamikti. Doğu’ysa Batı’nın karşısındaki Ötekiydi: akılcı olmayan ve keyfi, tembel, üretmeyen, tahammüllü, cazip olduğu kadar egzotik ve karmaşık, despot, bozulmuş, çocuksu ve olgunlaşmamış, geri kalmış, pasif, bağımlı, duşrağan ve değışmeyen. Başka bir şekilde söylemek gerekirse, Batı bir dizi gelişmeci özelliklerle tanımlanırken, Doğu yokluklarla tanımlanıyordu.” John Hobson (2011). Batılı Medeniyetin Doğulu Kökenleri, 3. Bs., (Esra Ermert, Çev.) İstanbul: YKY, s. 22-23.